

ПРЕДИКЦИЈА ДИРЕКТНЕ И ИНДИРЕКТНЕ АГРЕСИВНОСТИ НА ОСНОВУ ПОЛА И ТЕМПЕРАМЕНТА КОД УЧЕНИКА ПРВОГ РАЗРЕДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

*Јована Трбојевић**

Одсек за психологију, Филозофски факултет, Нови Сад

Наташа Перишић

Human Capital Solution, Нови Сад

Милица Лазић и Јелица Петровић

Одсек за психологију, Филозофски факултет, Нови Сад

Апстракт. Циљ овог истраживања представља испитивање улоге темперамента и пола у објашњавању директне и индиректне агресивности код ученика првог разреда основне школе. Управо на овом узрасту неки облици агресивности – који су претходно били толерисани – у школском контексту и у вршњачким релацијама постају непримерени. Због комплексности теме као релевантни облици агресивности узети су директна и индиректна агресивност. У истраживању је учествовало 146 ученика првог разреда и четири учитељице. За процену директне и индиректне агресивности ученика конструисана је Скала процене агресивности од стране учитељице, а за процену темперамента ученика коришћена је модификована Скала процене темперамента од стране учитељице. Резултати истраживања сугеришу да дечаци на овом узрасту испољавају већи степен и директне и индиректне агресивности. Да би се утврдила предиктивна вредност темперамента на агресивност ученика, у предиктивни модел су, поред пола, укључена и два типа темперамента добијена на основу факторске анализе: активан-несталан и пасивно-фокусиран темперамент. Директну агресивност најбоље предвиђају пол и оба типа темперамента од којих се посебно издвајају следеће димензије: ниска адаптивност, висок ниво активности и висока дистрактивност. У случају индиректне агресив-

* E-mail: jovana.trbojevic88@gmail.com

ности као значајни предиктори показала су се оба типа темперамента од којих се посебно издвајају следеће димензије: висок интензитет реаговања и висок ниво активности. Резултати анализе модерације указују на то да је само интеракција пола и активно-несталног темперамента значајна за објашњење обе врсте агресивности. О практичним и теоријским импликацијама ових налаза дискутовано је даље у тексту.

Кључне речи: директна агресивност, индиректна агресивност, темперамент, пол, основношколски узраст.

Увод

Агресивност детета се током првих година живота сматра развојноадаптивним обликом понашања. Развој „нормалне агресивности“ самим тим може се посматрати као део уобичајеног развоја, јер се деца кроз конфликте уче ефикаснијим социјалним стратегијама, стичу различите социјалне вештине, и подстиче се њихов такмичарски дух (Nedimović, 2010). Међутим, када агресивни облици понашања престану да имају развојну улогу, већ постану део дететове личности, долази до бројних конфликата кроз форму вршњачког насиља, а у одраслом добу и до честих интерперсоналних проблема.

Истраживања (Has & Ross, 1982, према: Connor, 2004; Holmberg, 1977) показују да је готово половина социјалних интеракција деце узраста између 12 и 18 месеци обележена конфликтима. Ипак, развојем когнитивних и социоемоционалних компетенција уочено је да деца постају све способнија да разликују намерне од случајно проузроковане штете (Dodge & Crick, 1990) као и да на случајно проузроковану штету делују мање агресивно (Wenar & Arbanas, 2003). На основу овога може се закључити да се окидачи агресивног понашања разликују у зависности од узраста детета. Међутим, поред узраста, они су у великој мери условљени индивидуалним разликама, као у случају пола и темперамента. Стога је значајно, због бољег разумевања акција и реакција деце, испитати повезаност ових индивидуалних разлика на млађем узрасту, како би били формиран превентивни програми који би се бавили сваким дететом понаособ и који би унапређивали оне вештине или карактеристике које доприносе просоцијалним облицима понашања.

Агресивност

О важности феномена агресивности и потреби за његовим што тачнијим дефинисањем сведочи налаз истраживања у коме се указује на то да постоји више од две стотине дефиниција агресивног понашања (Hartge & Lamb, 1983). Међутим, оно што је заједничко свим дефиницијама агресивности јесте постојање *намере* да се нанесе штета другој особи (Fromm, 1989) и да то понашање жртва доживљава као *непријатељско*

(Deptula & Cohen, 2004). Односно, акценат је на намери nanoшења штете или бола, а не на стварним последицама (Rot, 2003). Различита схватања тога шта је сама агресивност, допринела су великом броју класификација таквих понашања. У почетку се већина истраживања бавила видљивом агресивном, све док пре две деценије није уочена важност и све чешће испољавање суптилних облика агресивног понашања.

Када је у питању начин на који се агресивно понашање може испољити, Олвеус наводи физичко и вербално агресивно понашање, а посебну пажњу посвећује трећем виду агресивног понашања који подразумева намерно искључивање и одбацавање жртве без додира и речи (Olweus, 1999). Из Олвеусове поделе произлази једна од заступљенијих подела облика агресивних понашања – директно и индиректно агресивно понашање (Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992). Директна агресивност се односи на nanoшење штете или бола на директан начин, „лицем у лице“, користећи се физичком силом (нпр. ударање, гурање) и вербалним стратегијама попут задиркивања и директног упућивања погрдних речи (Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen 1992). Са друге стране, индиректна агресивност подразумева оговарања, социјалну изолацију жртве и ширење гласина (Kodžopeljić, Smederevac i Čolović, 2010). Те суптилне манипулативне облике агресивног понашања неки аутори су именовали као индиректну (Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen 1992), социјалну (Cairns, Neckerman, Ferguson & Gariepy, 1989) или релациону агресивност (Crick & Grotpeter, 1995). Ипак, иако у почетку није прављена разлика између ових феномена, временом су уочене суптилне разлике између њих. Социјална агресивност подразумева понашања која узрокују интерперсоналну штету, а која су по природи неконфронтацијна и која користе социјалну групу као средство. Индиректна агресивност, за разлику од социјалне, не мора да користи групу као средство за остварење сопствених циљева, нпр. игнорисање, избегавање (Feshbach, 1969), док релациона агресивност може укључивати и (не)конфронтацијна понашања, и комбинацију директне (претња да ће се однос прекинути уколико жртва не испуни одређене захтеве, физичко блокирање кретања жртве док се не повинује захтеву) и индиректне агресивности – социјално изопштавање жртве из групе путем оговарања и ширења гласина док се не повинује захтевима (Crick & Grotpeter, 1995) да би се интерперсонални однос прекинуо или да би се манипулисало њиме. Индиректни напад наноси штету на заобилазан начин, чиме се избегава могућност освете нападнуте особе, као и осуда социјалне околине, што силецији омогућава да сноси мању одговорност (Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen 1992). Овенс и сарадници (Owens, Shute & Slee, 2000) налазе да су основне категорије индиректне агресивности: причање о другима (оговарање, ширење гласина, критиковање нечијег изгледа или одеће), искључујућа понашања (искључивање, игнорисање) и други облици индиректног узнемиравања (претећи анонимни телефонски позиви, писање претећих порука).

Агресивност, темперамент и пол

Када су у питању полне разлике у испољавању агресивних облика понашања, истраживања углавном показују да су дечаки склонији директној (нпр. Lansford Skinner, Sorbring, Di Giunta, Deater-Deckard, Dodge, Malone, Oburu *et al.*, 2012; Maccoby & Jacklin, 1974, Tapper & Boulton, 2004), а девојчице индиректној агресиви (Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992; Lagerspetz & Björkqvist, 1994). Међутим, две одвојене метаанализе су пронашле мали број резултата који говоре у прилог полним разликама када је у питању индиректна агресивност (Archer, 2004; Card *et al.*, 2008, према: Barlett & Coyne, 2014; Lansford *et al.*, 2012). Контрадикторност налаза, када је у питању индиректна агресивност, може бити последица тога што се разлике према полу, када је реч о агресивности деце, не показују стабилним све до узраста од 11 година (Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992) као и метода процене саме индиректне агресивности (Ehrenreich, Beron, Brinkley & Underwood, 2014). Евидентиране разлике у начину испољавања агресивног понашања вероватно су последица различитих социјалних циљева. Наиме, дечацима је физичка доминација релевантан социјални циљ, па су стога и директни облици агресивности заступљенији код њих (Petrović, 2007). С друге стране, девојчицама је од примарне важности успостављање блиских интерперсоналних односа и доминација у њима, због чега су склоније коришћењу индиректних облика агресивности (Petrović, 2007). Једно од становишта јесте да су два пола заправо еквивалентна по агресивној мотивацији, али да се девојчице уче, условљавају да се плаше отвореног показивања својих агресивних тенденција, показујући их пре у блажој форми. Улогу у испољавању имају и родне и полне улоге, при чему се сматра друштвено неприхватљивим да девојчице испољавају директне облике агресивности, док је за дечаке са друге стране то начин успостављања доминације и статуса у групи.

Темперамент се може посматрати као биолошка основа на којој је заснована личност (Graziano, Jensen-Campbell & Sullivan-Logan, 1998) унутар које постоје разлике у емоционалној и моторичкој спремности на саморегулацију, пажњу и реакцију (Essau & Conradt, 2006; Trbojević, Perišić i Petrović, 2014). Када се говори о типовима дечијег темперамента, једну од првих подела дали су Томас и Чес (Thomas & Chess, 1977) који су своју категоризацију темпераменталних карактеристика базирали на лонгитудиналној студији посматрања понашања беба старости од три месеца па до одрасле доби. Они наводе девет темпераменталних димензија које су карактеристичне за бебе и децу млађег предшколског узраста: ниво активности, интензитет реаговања, адаптивност, пажња, ритмичност, приступ новим ситуацијама, расположење, праг осетљивости и дистрактивност. Због резултата истраживања у којима је установљено да постоји редувантност између ових девет димензија (Martin, Wiesnbaker, & Huttunen, 1994, према: Zentner & Bates, 2008), веома мали

број истраживача користи целокупну листу од девет темпераменталних димензија. Подела темперамента може се посматрати из угла три типа темперамента: једноставан, тежак и темперамент који карактерише „спорија фаза загревања“ (Thomas & Chess, 1977). Под једноставним темпераментом се подразумева позитивно расположење и висок ниво адаптивности. То су деца која се лако навикавају на нове ситуације и имају висок степен ритмичности и емотивно су стабилнија, док тежак темперамент подразумева емоционалну нестабилност, немир и негативизам, слабију концентрацију и пажњу. Темперамент који карактерише „спорија фаза загревања“ подразумева висок степен ритмичности, али већи степен опреза у новим ситуацијама, у којима долази до прилагођавања тек након испитивања терена (Essau & Conradt, 2006).

Истраживања су показала да темперамент има релевантне везе са развојем понашања (Rothbart & Bates, 2006). Пре свега се истиче важност васпитања (стратегија понашања и општег става родитеља) према деци са карактеристикама тешког темперамента. Децу која имају тежак темперамент тешко је дисциплиновати и умирити, а постоје и тешкоће у започињању интеракције са њима што може довести до родитељског беса и проблематичних васпитних мера (Caspi, Henry, McGee, Moffitt & Silva, 1995). Тежак темперамент, који карактерише емоционална нестабилност, немир, слабија пажња и концентрација, те негативизам, може бити предиктор каснијих проблема у понашању (Essau & Conradt, 2006). Истраживања су показала да висока негативна емоционалност и активност доприносе развоју екстранализујућих проблема (Yoleri & Gürsimsek, 2012), а да су социјално повлачење, интезивне реакције на стимулусе, ниска адаптивност, иритабилност, негативно расположење и слаба пажња чешће повезани са проблемима у понашању, агресивношћу и деликвенцијом (Kingston & Prior, 1995). Када је у питању толеранција на фрустрацију, показало се да деца која имају ниску толеранцију бурније реагују у школском окружењу и испољавају већи степен агресивног понашања (Rothbart, Derryberry & Hershey, 2000, према: Zentner & Bates, 2008).

Поред полних разлика, у вези са којима у мањој или већој мери постоји консензус, постоји и заинтересованост истраживача за испитивањем улоге темперамента у испољавању различитих облика агресивног понашања. Најпре стога што се на овом узрасту могу уочити значајне полне разлике у темпераменту, па се потенцијални одговор на полне разлике у испољавању агресивности тиче и ових разлика, које се показује релативно стабилним, представљајући основу особина личности у каснијем периоду.

Питање полних разлика у темпераменту једно је од највећих питања у истраживањима полних разлика у подручју личности и социјалног понашања. Макоби и Џеклин (Maccoby & Jacklin, 1974) су установили да су дечаки више емоционално нестабилни него девојчице и да негатив-

ни емоционални одговори девојчица опадају брже са годинама. Такође, проучавајући ниво активности, откривено је да су дечаци активнији од девојчица и да се ова разлика појављује после прве године старости и повећава током година (Maccoby & Jacklin, 1974). Резултати студија (Bates, 1987; Maccoby & Jacklin, 1974; Rothbart, 1986) указују на то да не постоје велике полне разлике у темпераменту код беба, јер оне показују сличне фрустрационе реакције. Тек након 18 месеци старости, дечаци показују више негативних емоционалних излива (Maccoby & Jacklin, 1974) као и повећани ниво активности (Eaton & Enns, 1986).

Истраживање полних разлика у темпераменту деце, у коме су за процену темперамента коришћене три методе процене (процена коју дају родитељи, процена коју даје мајка и опсервациона процена у лабораторијским условима), показало је да све три методе процењују дечаке активније од девојчица, док су девојчице склоније позитивном афекту за разлику од дечака. У лабораторијским условима примећено је да су дечаци склонији негативној емоционалности, импулсивности, а да су девојчице успољавале већи степен социјабилности. Када су у питању процене родитеља и мајке, оне се разликују у односу на лабораторијске налазе и указују да су девојчице те које су склоније негативној емоционалности (Olino, Durbin, Klein, Hayden & Dyson, 2013).

Полне разлике и сличности у темпераменту могу бити наглашене или смањене деловањем модератор фактора. Модератор варијабле су доб детета, извор процене темперамента (нпр. родитељске процене или процене учитеља), културолошки и социоекономски контекст као и припадност специфичној популацији (нпр. деца код које постоји ризик да ће се развити поремећаји понашања). Осим доби, полне разлике у темпераменту свакако представљају извор процене. Психолози су, проучавајући ову варијаблу, навели бројне методолошке тешкоће приликом процене. Једна група аутора сматра да су родитељи бољи процењивачи дететовог темперамента због властитог искуства, док с друге стране постоје тврдње да родитељске процене могу бити пристрасне због властитих стереотипа о полним улогама (Maccoby & Jacklin, 1974). Сем тога, учитељи су у позицији да опажају дечје интеракције у истополним вршњачким групама у којима полне разлике имају тенденцију да буду увећане (Maccoby, 1990, према: Berdan, Keane & Calkins, 2008).

Постоје многи модели који су се бавили различитим антецедентима и детерминишућим факторима агресивности код деце. Међутим, модел антисоцијалних склоности интеграцијом индивидуалних варијабли и варијабли околине, протективних и ризичних фактора објашњава развој антисоцијалних облика понашања (нпр. Essau & Conradt, 2006), чиме пружа врло комплексну слику. Овакав теоријски модел издваја улогу темперамента у развоју и одржавању агресивности. Према овом моделу, улогу у усвајању антисоцијалних склоности имају темперамент, околина, неурокогнитивни и родитељски фактори. Када је темперамент у

питању, аутори напомињу да је темперамент за који је карактеристична склоност свађама, изазивачко понашање, намерно изазивање беса код других, тупо понашање без емоција и низак степен „избегавања штете“, одговоран индивидуални фактор за развој и усвајање антисоцијалних склоности.

Методологија

Предмет и циљеви истраживања. Велики број истраживања се бави испитивањем фактора који утичу на испољавање агресивности, а релевантност теме не престаје временом. Напротив, учесталост вршњачког насиља ставља ову тему у први план. Деца велики део свог времена проводе у школском окружењу које такође представља фактор који може учествовати у испољавању и регулисању агресивног понашања. Стога ово истраживање покушава да утврди да ли темперамент и пол имају улогу у агресивности ученика првог разреда основне школе. Рано препознавање неадаптивних облика понашања има значајну улогу у формирању превентивних програма и едукацији адаптивних социјалних облика понашања. Ово је разлог због ког су у фокусу овог истраживања деца која су тек пошла у први разред основне школе, иако су нека истраживања показала да до стабилности полних разлика у испољавању агресивних облика понашања долази тек око једанаесте године. Иако је један од циљева истраживања да се испитају полне разлике у испољавању агресивних облика понашања, релевантнији је циљ који се односи на то да се утврде ефекти перцепције учитељице о агресивном понашању оба пола, с обзиром да перцепција учитељице о карактеристикама деце може бити стабилизована након једне године рада са њима. Од дате перцепције зависи даљи развој и учење деце у школи. Премда се стабилизација полних разлика у агресивном понашању јавља током једанаесте године, утврђивање степена агресивног понашања деце на раном узрасту омогућава формирање програма превенције, иако индивидуалне карактеристике још нису стабилне, али касније могу довести до интернализације агресивних облика понашања. Циљеви овог рада су:

- испитати да ли постоје полне разлике у директној и индиректној агресивности деце;
- испитати да ли пол и темперамент имају предиктивну улогу у директној и индиректној агресивности деце;
- испитати да ли постоји ефекат интеракције пола и темперамента у испољавању агресивности.

Варијабле. Варијабле коришћене у овом истраживању су:

- пол (дечак; девојчица);
- директна агресивност – дефинисана преко скорса са упитника *Скала процена агресивности* од стране учитељице;

- индиректна агресивност – дефинисана преко скорa са упитника *Скала процена агресивности* од стране учитељице;
- темперамент – дефинисан преко скорa два типа темперамента активан-несталан и пасиван-фокусиран који су добијени на основу факторске анализе шест димензија темепраментa чије је испољавање проценила учитељица на основу *Скале процене темперамента*, а који кореспондирају са једноставним и тешким темепраментом из класификације коју су дали Томас и Чес.

Варијабле су операционализоване на основу процене коју је дала учитељица. Овај вид операционализације варијабли заснива се на претходним истраживачким нацртима који се односе на процену агресивности и темперамента на раном основношколском узрасту, као и на значају који има процена дететовог понашања од стране учитељице, с обзиром да ставови учитељице доприносе развоју детета и његовом учинку у школи.

Узорак и процедура. Узорак обухвата 146 ученика првог разреда ОШ „Соња Маринковић“ у Новом Саду, просечног узраста 7 година и 5 месеци. Структура узорка у односу на пол испитаника приказана је у Табели 1. Прикупљање података спроведено је у овој основној школи почетком другог полугодишта школске 2010/11. године. Подаци о степену агресивности и темпераменту сваког ученика понаособ добијени су од учитељице.

Табела 1: Структура узорка у односу на пол

пол	укупно	%
дечаци	71	48,6
девојчице	75	51,4
укупно	146	100

Инструменти. Инструменти коришћени у овом истраживању су: скраћена верзија *Скале за процену темперамента* (Chess & Thomas, 1999) и *Скала процене агресивности од стране учитељице*.

Скала процене агресивности. За потребе овог истраживања конструисана је Скала процене агресивности. Ова скала садржи шест тврдњи, од чега су по три ајтема намењена процени специфичних агресивних понашања (директна и индиректна агresiја). Ајтеми који се односе на директну агресивност су:

- удара друге ученике, гура их или вуче;
- задиркује друге, и назива их погрдним именима;
- виче и свађа се са другим ученицима.

Ајтеми који се односе на индиректну агресивност су:

- наговара друге да се не друже са појединим ученицима;
- прича ружне или измишљене ствари о неким ученицима;
- игнорише или искључује неке ученике из групе.

Одабрани ајтеми су они који су се у великом броју других истраживања показали као најбољи, тј. најдискриминативнији за директну и индиректну агресивност (нпр. Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992; Coie & Dodge, 1983; Crick & Grotpeter, 1995). Учитељицама је понуђена листа свих ученика у одељењу, а затим се од њих тражило да за свако дете оцене учесталост описаног понашања (нпр. *По Вашем мишљењу, у ком степену је код ученика изражена следећа особина: удара друге ученике, гура их или вуче*). Скала за одговоре била је четворостепена скала Ликертовог типа на којој је учитељица требало да процени да ли се описано понашање код ученика испољава 1. Никад, 2. Врло ретко, 3. Често, 4. Готово свакодневно. На овом узорку поузданост скале директне агресивности износи ,92, док скала индиректне агресивности има интерну конзистентност ,77.

Скала процене темперамента. У овом истраживању коришћена је скраћена верзија *Скале за процену темперамента* (Chess & Thomas, 1999). Мали број истраживача користи свих девет димензија темперамента због показане редувантности димензија. У истраживању је коришћена скала са шест димензија: ниво активности, интензитет реаговања, приступ новим ситуацијама, адаптабилност, дистрактибилност и пажња. Задатак учитељице био је да за свако дете процени у којој мери поседује одређену особину. На скали су, за сваку особину, од 1 до 10 назначени екстреми (Прилог 1).

Процењивани су *пажња* – екстреми:

- *неистрајно* – лако одустаје од започете активности, уколико наиђе на потешкоће одустаје и *истрајно* – завршава започете активности, не одустаје лако, превазилази потешкоће;
- *интензитет реаговања* – екстреми: *благо* – генерално мирно, изгледа толико смирено да је повремено тешко претпоставити како се истински осећа, веома лако и брзо се смирује након узбуђења и *драматично* – снажна осећања, драматичне реакције на многе ствари, сви око њега знају како се осећа, тешко се умирује након узбуђења;
- *приступ новим ситуацијама* – екстреми: *обазриво* – често стоји са стране и посматра, у новим ситуацијама је веома обазриво, треба му времена да се понаша срдачно и присно са новим људима, и у новим ситуацијама и *радознало* – лако склапа контакте, као магнет је за нове људе, воли да испробава све што је ново;

- *адаптабилност* – екстремни: *ниска* – тешко се прилагођава на промене, чак иако су оне у кругу породице, тешко прихвата промене у породичном распореду (нпр. време спавања, оброка...) и *висока* – лако се и брзо прилагођава на многе промене и новине;
- *ниво активности* – екстремни: *ниска* – има мало енергије, чешће хода него што трчи, често седи и *висока* – има много енергије и константно је у покрету;
- као и *дистрактибилност* – екстремни: *слаба* – активност се лако прекида када наиђу фактори који су привлачнији од онога што дете тренутно ради и *чврста* – висока отпорност на факторе који ремете неку тренутну активност.

Иако Томас и Чес наводе да постоје три типа темперамента, у нашем истраживању, као што показују подаци у Табели 2, издвајају се два значајна фактора који објашњавају 76,32% варијансе.

Табела 2: Карактеристични коренови и проценат укупне објашњене варијансе

Компоненте	Иницијалне карактеристичне вредности		
	Укупно	Процент објашњене варијансе	Кумулативни проценат објашњене варијансе
1	2,814	46,89	46,89
2	1,766	29,43	76,32
3	,639	10,65	86,97
4	,393	6,55	93,52
5	,247	4,12	97,65
6	,141	2,35	100

Након спроведене Варимакс ротације можемо видети да се приступ новим ситуацијама, ниво активности и интензитет реаговања пројектују на први фактор, док се пажња, дистрактибилност и адаптибилност пројектују на други фактор (Табела 3).

Први фактор је активан-несталан темперамент. Дете оваквог темперамента показује висок ниво активности, испољава снажна осећања, има слабију пажњу и тешко се фокусира. Други фактор је пасиван-фокусиран темперамент. Дете оваквог темперамента показује добру концентрацију, истрајност у испуњавању започетих радњи, лако се прилагођава ситуацији. Оно је обазриво, емотивно стабилније и мирније. Поузданост

супскале активан-несталан темперамент износи ,83. За супскалу пасиван-фокусиран темперамент Кронбахов алфа износи ,78. Ови фактори кореспондирају са тешким и једноставним темпераментом чији су идејни творци Томас и Чес (Thomas & Chess, 1977). Ови аутори осим ова два типа темперамента наводе и трећи тип који карактерише „спорија фаза загревања“ али који се у нашем истраживању није издвојио након факторске анализе, већ је спојен са другим фактором: пасиван-фокусиран темперамент. Двофакторско решење није изненађење када се узму у обзир карактеристике једноставног темперамента и темперамента са „споријим загревањем“. Сличност ова два темперамента довела је до издвајања једног фактора код деце узраста од седам година. Фактори су именовани на овај начин јер се термини *једноставан* и *тежак* пре односе на начин опхођења са том децом него на њихов темперамент.

Табела 3: Матрица склопа – ротирано решење
– Варимакс метод

	Компоненте	
	1	2
пажња	,074	,875
интензитет реаговања	,731	-,129
приступ новим ситуацијама	,911	,229
адаптибилност	,519	,656
ниво активности	,909	,082
дистрактибилност	-,115	,911

Резултати истраживања

Циљ 1: Испитати да ли постоје полне разлике у директној и индиректној агресивности деце перципиране од стране учитељице. Да бисмо проверили да ли постоји статистички значајна разлика у агресивности деце перципиране од стране учитељице у зависности од пола, коришћен је т-тест за независне узорке.

Полне разлике на нивоу директне агесије. Резултати показују да постоји статистички значајна полна разлика у директној агресивности. Као што се види из Табеле 4, дечасти постижу више скорове на директној агресивности у односу на девојчице.

Табела 4: Значајност полних разлика
у директној агресивности

Пол	укупно	AS	SD	t	p
дечаци	69	5,84	2,07	5,07	0,00
девојчице	74	4,22	1,72		

Полне разлике на нивоу индиректне агресивности. Када је у питању индиректна агресивност, резултати показују да постоји статистички значајна полна разлика. Дечаци постижу више скорове на индиректној агресивности у односу на девојчице (Табела 5).

Табела 5: Значајност полних разлика
у индиректној агресивности

Пол	укупно	AS	SD	t	p
дечаци	68	4,20	1,35	2,56	0,01
девојчице	74	3,68	1,11		

Како бисмо проверили однос између директне и индиректне агресивности, спроведена је анализа корелације која је показала да је она статистички значајна и да износи ,73.

Циљ 2: Испитати да ли пол и перципирани темперамент имају предиктивну улогу у директној и индиректној агресивности деце перципиране од стране учитељице. Да бисмо испитали предикције агресивног понашања, примењена је регресиона анализа. Као предиктори коришћени су пол детета и два типа темперамента, док је критеријумску варијаблу представљало агресивно понашање (скорови на директној и индиректној агресивности).

Директна агресивност. Након уношења предикторских варијабли у модел, установљено је да је скуп анализираних предикторских варијабли значајно повезан са директном агресивношћу. Објашњено је 50,1% варијансе зависне варијабли (директна агресивност).

Табела 6: Вредности статистичке значајности и проценат објашњене варијансе

	F	p	R	R ²	Прилагођен R ²	SD грешка процене
1	31,16	0,00	,708	,501	,485	1,47

У Табели 7 приказани су регресиони параметри и индикатори статистичке значајности за све предикторске варијабле. Уочава се да све три предикторске варијабле статистички значајно доприносе објашњењу варијансе: пол, активан-несталан и пасиван-фокусиран темперамент. Предиктори директне агресивности су мушки пол и висок степен изражености активно-несталног темперамента и низак степен изражености пасивно-фокусираног темперамента.

Табела 7: Регресиони параметри и индикатори статистичке значајности за све предикторске варијабле

	β	p
Критеријум: директна агресивност		
пол	-,23	,00
активан-несталан	,50	,00
пасивно-фокусиран	-,36	,00

Како би се детаљније испитало које то димензије темперамента представљају најбоље предикторе директне агресивности, спроведена је регресиона анализа са шест димензија темперамента као предикторима.

На основу Табеле 8 уочава се да су најзначајнији предиктори директне агресивности код деце мушки пол, ниска адаптабилност, висок ниво активности и нижи степен отпорности на дистракторе.

Индиректна агресивност. Резултати показују да је скуп анализираних предикторских варијабли значајно повезан са индиректном агресивношћу. Објашњено је 27,5% варијансе зависне варијабле.

Табела 8: Регресиони параметри и индикатори статистичке значајности за шест димензија темперамента као предикторске варијабле

	β	p
Критеријум: директна агресивност		
пол	-,21	,00
пажња	,02	,85
интензитет реаговања	,03	,67
приступ новим ситуацијама	,04	,79
адаптабилност	-,29	,00
ниво активности	,61	,00
дистрактибилност	-,26	,01

Табела 9: Вредности статистичке значајности и проценат објашњене варијансе

	F	p	R	R ²	Прилагођен R ²	SD грешка процене
1	11,62	0,00	,524	,275	,251	1,09

На основу Табеле 10 уочава се да од три предикторске варијабле две варијабле статистички значајно доприносе објашњењу варијансе и то оба типа темперамента, при чему је пасивно-фокусиран темперамент у негативном смеру повезан са индиректном агресивношћу, односно деца која имају висок степен изражености активно-несталаног темперамента у већој мери ће испољавати индиректне облике агресивности.

Табела 10: Регресиони параметри и индикатори статистичке значајности за све предикторске варијабле

	β	p
Критеријум: индиректна агресивност		
пол	-,08	,37
активан-несталан	,44	,00
пасиван-фокусиран	-,24	,01

Како би се детаљније испитало које то димензије темперамента представљају најбоље предикторе директне агресивности, спроведена је регресиона анализа са шест димензија темперамента као предикторима директне агресивности. На основу Табеле 11 уочава се да су индиректно агресивна деца она која су високо емоционална и испољавају виши ниво активности.

Табела 11: Регресиони параметри и индикатори статистичке значајности за шест димензија темперамента као предикторске варијабле

	β	p
Критеријум: индиректна агресивност		
пол	-,06	,53
пажња	-,16	,22
интензитет реаговања	,25	,02
приступ новим ситуацијама	-,02	,90
адаптибилност	-,17	,18
ниво активности	,42	,01
дистрактибилност	,01	,92

Циљ 3: Испитати да ли постоји ефекат интеракције пола и темперамента у испољавању агресивности. Да бисмо испитали ефекат интеракције пола и темперамента са агресивним понашањем, спроведена је анализа модерације. У првој анализи модерације као предиктори су узети пол детета (рекодиран у dummy варијаблу) и z-скор два типа темперамента, а зависну варијаблу је представљао z-скор директне агресивности.

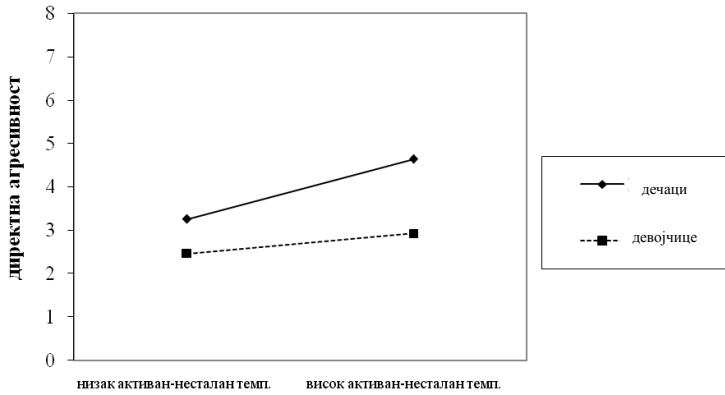
Табела 12: Хијерархијска регресиона анализа за директну агресивност

	R ²	Прилагођен R ²	B	Станд. грешка B	β
Зависна варијабла: директна агресивност					
Корак 1	,27**	,26**			
пол			-,40	,09	-,41**
пасиван-фокусиран			-,25	,09	-,25**
Корак 2	,27**	,25**			
пол x пасиван-фокусиран			,05	,09	,05
Корак 1	,41**	,40**			
пол			-,38	,08	-,39**
активан-несталан			,45	,08	,45**
Корак 2	,44**	,42**			
пол x активан-несталан			-,17	,08	-,17*

Легенда. **p<,00; * p<,05.

Из Табеле 12 уочава се да интеракција пола и пасивно-фокусираног темперамента није значајна за објашњење директне агресивности, али да интеракција пола и активно-несталног темперамента има значајан допринос објашњења директне агресивности. Дечаци чији је темперамент активно-несталан имају већи скор на директној агресивности него девојчице које имају овај тип темперамента (Графикон 1).

Графикон 1: Приказ ефекта интеракције пола и темперамента на директну агресивност

У другој анализи модерације као предиктори узети су пол детета (ре-кодирани у *dit* у варијаблу) и z-скор два типа темперамента, а зависну варијаблу је представљао z-скор индиректне агресивности.

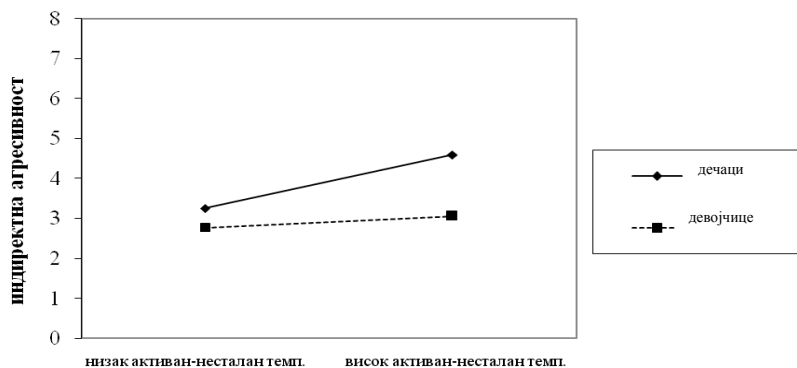
Табела 13: Хијерархијска регресиона анализа за индиректну агресивност

	R ²	Прилагођен R ²	B	Станд. грешка B	β
Зависна варијабла: индиректна агресивност					
Корак 1	,09*	,07*	-,32	,20	-,16
пол			-,22	,10	-,22*
пасиван-фокусиран					
Корак 2	,09*	,06*			
пол x пасиван-фокусиран			-,02	,24	-,01
Корак 1	,22**	,20**			
пол			-,28	,18	-,14
активан-несталан			,43	,09	,43**
Корак 2	,28**	,25**			
пол x активан-несталан			-,53	,20	-,34*

Легенда. **p<.00; * p<.05.

Из Табеле 13 уочава се да интеракција пола и пасивно-фокусираног темперамента није значајна за објашњење индиректне агресивности, али да је интеракција пола и активно-несталног темперамента значајна за објашњење ове врсте агресивности. Разлика у испољавању агресивности у зависности од пола регистрована је само у случају активно-несталног темперамента јер дечаци, чији је темперамент активно-несталан, имају виши скор на индиректној агресивности него девојчице које имају овај тип темперамента (Графикон 2).

Графикон 2: Приказ ефеката интеракције пола и темперамента на индиректну агресивност

Дискусија

Циљ овог истраживања био је да се испита природа релације између перципиране агресивности, с једне стране и пола и темперамента с друге стране. Желели смо да утврдимо да ли постоје разлике у испољавању различитих форми агресивног понашања с обзиром на пол и темперамент које је процењивала учитељица. Испитивањем разлика у испољавању различитих форми агресивног понашања с обзиром на пол деце, добијене су статистички значајне разлике на нивоима директне и индиректне агресивности.

Добијени резултати указују да су дечаци директно агресивнији у односу на девојчице. Овај налаз је очекиван и у складу са досадашњим резултатима истраживања (Maccoby & Jacklin, 1974, Salmivalli, Kaukiainen, & Lagerspetz, 2000; Tapper & Boulton, 2004). Психолози су понудили различита објашњења за настанак полних разлика у испољавању агресивног понашања. Поједини аутори (Crick & Grotpeter, 1995) сугеришу да су врсте агресивног понашања усаглашене са социјалним циљевима, па је тако физичка агресија чешћа код дечака, јер је физич-

ка доминација веома важан социјални циљ. Истраживања су показала да мушки пол види агресивност као способност контроле других, те је повезују са позитивним емоцијама, док девојчице виде агресивност као последицу губитка контроле (Tappet & Boulton, 2000). Такође, структура вршњачких група представља потенцијални разлог полних разлика у испољавању агресивности. Мушка вршњачка група сматра се погодним тлом за настајање агресивности јер су структурално веће групе, имају слабије границе, усмерене су на надмоћ и физичку превласт. Њих карактеришу грубе интеракције и компететивна атмосфера, док се девојчице обично налазе у групама које карактерише постојање дијада, те су погодне за настајање социјално манипулативног агресивног понашања (Крнјајић, 1990), због жеље да се сачува ексклузивност пријатељства или дружења (Petrović, 2007). Свакако не треба занемарити утицај социјализације, јер се агресивност код дечака у већини култура оправдава, па чак и подстиче, док се овакав вид понашања код девојчица сматра непожељним, те се и санкционише (Osterman, Lagerspetz, Landau & Fraczek, 1997).

Што се тиче индиректне агресивности, резултати овог истраживања указују на статистички значајне разлике и то у корист дечака. Овај налаз није у складу са досадашњим резултатима истраживања која су показала да постоји мали корпус налаза који потврђују полне разлике у индиректној агресивности (Archer, 2004; Card *et al.*, 2008, према: Barlett & Coyne, 2014; Lansford *et al.*, 2012) поготово на узрасту од осам година (Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992), као и да се разлике у индиректној агресивности јављају тек на узрасту од једанаест година и то чешће код девојчица (Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992). Међутим, најновије истраживање полних разлика у релационој агресивности указује да дечаци у већој мери испољавају овај вид агресивности него девојчице (Orpinas, Mc Nicholas & Nahapetyan, 2014). Суптилне, манипулативне облике агресивног понашања поједини аутори су именовали као индиректну (Björkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992), социјалну (Cairns *et al.*, 1989) или релациону агесију (Crick & Grotpeter, 1995). Иако је временом направљена дистинкција ових облика агресивности (те је релациона агресивност добила значење облика агресивности који подразумева коришћење и директних и индиректних облика агресивности у циљу доношења штете самом односу), и даље се могу уочити сличности између индиректне и релационе агресивности. Стога је најновији резултат истраживања, који показује да дечаци у већој мери користе релациону агресивност, у складу и са нашим резултатима да дечаци у већој мери испољавају индиректну агресивност, тј. да их учитељице процењују више индиректно агресивним него девојчице. Међутим, треба узети у обзир да агресивност није процењивана на основу опсервације понашања ученика од стране већег броја посматрача, већ на основу перцепције учитељице, те да је могуће да су резултати последица

стереотипа да дечаци генерално испољавају већи степен агресивности без обзира на врсту агресивног понашања (Maccoby & Jacklin, 1974).

Као релевантни предиктори испољавања директне агресивности у нашем истраживању показали су се пол и оба типа темперамента: активан-несталан и пасиван-фокусиран. Прецизније, димензије темперамента, као што су ниска адаптивност, висок ниво активности и слабија отпорност на дисктракторе, издвојене су као релевантни предиктори директне агресивности. Деца која су физички активнија, коју не држи место, која се тешко навикавају на новине и нове облике понашања вршњака и лако их је омести у активности коју раде, вероватно имају нижу толеранцију на фрустрацију због које чешће ступају у физичке сукобе са вршњацима. Предиктори индиректне агресивности су оба типа темперамента, али не и пол. Као предиктори димензија темперамента издвајају се интензитет реаговања и висок ниво активности. Деца која су емоционално нестабилнија, бурније реагују и испољавају већи степен физичке активности склонија су испољавању индиректне агресивности. Уколико ситуација изазове бурну реакцију код детета које има овакву структуру темперамента, оно ће предузети неке од облика манипулације и искључивања детета које је проузроковало да се оно осећа на неки начин неадекватно и несигурно, како би смањило сопствени стрес и негативне емоције. За разлику од директне агресивности – која подразумева нижу толеранцију на фрустрацију – код индиректне агресивности значајнију улогу има емоционална регулација и реакција детета на однос који у датом тренутку изазива негативна осећања због чега је потребно употребити одређене мере удаљавања (попут социјалног искључивања, претње) како би се првобитна стабилност повратила. Иако није установљено да је пол статистички значајан предиктор индиректне агресивности, његова улога је у интеракцији са активно-несталним темпераментом, јер се показало да дечаци, који имају израженији овај тип темперамента, бивају процењени као чешће индиректно агресивни. Анализа модерације нам показује да постоји интеракција пола са само једним типом темперамента: активно-несталним темпераментом и са облицима агресивности код деце првог разреда основне школе.

Ипак, треба имати у виду да је агресивно понашање и темперамент процењивала учитељица, а претходна истраживања су указала на то да постоје методолошки проблеми када су у питању процене од стране других (Maccoby & Jacklin, 1974). Могуће је да су учитељице биле вођене полним стереотипима када је у питању агресивност, те да су у већем степену дечаке процењивале агресивнијим од девојчица. Такође, с обзиром на то да учитељице у првом разреду пре уочавају децу која су физички активнија, могуће је да су као агресивнију процењивале децу која су немирнија од друге деце, која чешће постављају питања и имају проблем са концентрацијом, него децу која би се уклопила у профил пасивно-фокусираног темперамента и неког ко не омета наставу.

Закључак

Ограничење у овом истраживању представљају методолошке тешкоће приликом процене агресивности и темперамента од стране учитељица. Валидност њихових процена може бити доведена у питање из више разлога. Узорак у овом истраживању чинили су ученици првог разреда и постоји могућност да још увек на овом узрасту не може да се препозна и тачно идентификује ученикова агресивност. Даље, потенцијални проблем може представљати и објективност учитељица током процењивања (Massoby & Jacklin, 1974).

Важност изучавања ове теме препознаје се у резултатима истраживања која су показала да су димензије темперамента попут емоционалне нестабилности, немира, слабије пажње и концентрације на раном узрасту повезане са екстернализујућим проблемима у понашању у адолесценцији (Olson *et al.*, 2000, према: Essau & Conradt, 2006). Управо из овог разлога веома је важно обратити пажњу на испитивање темперамента и његове повезаности са агресивношћу. Агресивност и проблеми опхођења најчешће се препознају ако је темперамент повезан са дисфункционалном породицом, брачним конфликтима, одрастањем у средини у којој постоји висока стопа криминала, те с родитељем који има психички поремећај (Berdan, Keane & Calkins, 2008). Притом ће дететов темперамент у интеракцији са средином бити бољи предиктор развојних исхода него сам темперамент. У наредним истраживања требало би увести модератор варијабле као што су узраст детета, извор процене темперамента (нпр. родитељска процена или самопроцена, процена од стране вршњака), културолошки и социоекономски контексти, као и припадност специфичној популацији (нпр. деца код које постоји ризик да ће се појавити поремећаји у понашању). Такође, у овом истраживању су добијене високе корелације између индиректне и директне агресивности, што упућује на то да овај резултат може бити последица стереотипа које имају учитељице, односно резултат методске варијансе. У бројним истраживањима је показано да није довољно коришћење једне врсте процене, а ова констатација је посебно важна у популацији, попут деце, у којима није могуће применити технику самопроцене (Erkins & Meyers, 1994). Стога неки аутори препоручују коришћење вишеструких мера и вишеструких начина процене, не би ли се добила свеобухватна слика, и елиминисало деловање методске варијансе (Atkins, Pelham & Licht, 1989). Постоји могућност да је резултат који указује на то да су на овом узрасту дечаци процењени као индиректно агресивнији од девојчица, последица стереотипа учитељица, које дечаке виде као агресивније, уопштавајући свој став на целокупно понашање, и не водећи рачуна о различитим начинима испољавања агресивности. Овакав став може бити додатно суперпониран социјалном прихватљивошћу агресивности код дечака тог узраста, што није случај код девојчица.

Преглед истраживања упућује на то да постоји мали број лонгитудиналних студија из ове области. С обзиром на то да је ово релативно ново поље истраживања, посебно код нас, не постоје лонгитудинална истраживања која би могла помоћи у објашњењу појединих налаза. На пример, налаз да је повећана стопа насиља у периоду кад ученици „прелазе“ из четвртог разреда у пети разред, као и када завршавају основну и уписују средњу школу (Kodžopeljić, Smederevac i Čolović, 2010) могао би се употребити као полазиште за осмишљавање вишегодишњег плана изучавања како би се разоткрила права природа ове појаве и како би била боље објашњена. С друге стране, резултати овог истраживања могли би бити употребљени за стварање превентивних програма. Децу која имају активно-несталан темперамент требало би подучавати социјалним и пре свега емоционалним компетенцијама због превенције развоја директних и индиректних облика агресивности. Групни и индивидуални рад са децом коју карактерише овај тип темперамента допринео би бољем разумевању сопственог и туђег понашања и развио толеранцију на фрустрацију и емоционалну стабилност које би имале позитивне ефекте не само на социјалне интеракције у школској средини, већ и другим интерперсоналним односима током живота.

Због чињенице да би сваком детету требало посветити пажњу, неопходно је едуковати наставнике о различитим темпераментима и начинима на које се они испољавају, како децу која су активнија не би посматрали као ону која ремете наставу, већ као децу која имају потребу за већим бројем стимулуса – у виду похвала или у виду додатног градива које треба савладати. Када је у питању агресивност, наставнике треба упознати са врстама агресивног понашања и указати им на повезаност између темперамента и агресивног понашања, како би децу, која припадају ризичној групи (деца која имају ниску толеранцију на фрустрацију, бурне реакције и велику дистрактивност или деца која имају активно-нестални тип темперамента) за испољавање агресивног понашања, подучавала конструктивним и адаптивним начинима решавања конфликта. Наставницима би требало да имају у виду да ситуације, током наставе, на које већина деце не би реаговала, ова деца доживљавају интезивније што доводи до импулсивних реакција и агресивности. Већина наставника није свесна свог личног утицаја на испољавање агресивног понашања. Почевши од ситуација на часу, па до склоности наставника да на основу прве импресије формира комплетну слику о ученику и да се ригидно придржавају те слике, агресивно понашање се помера са изазивача који је социјално неприхватљив објекат на социјално прихватљиве објекте, нпр. на вршњаке (Savović, 2004). Наставницима би требало указати да њихова перцепција темперамента и понашања ученика значајно утиче на само понашање ученика.

У складу са моделом антисоцијалних склоности, процена учитеља била би сврстана у фактор околине која заједно са темпераментом и

другим факторима доприноси развијању антисоцијалних облика понашања. У овом истраживању проширен је дати модел у коме је темперамент, који има утицај на развој антисоцијалних склоности, дефинисан као склоност свађама, изазивачко понашање, намерно изазивање беса код других и тупо понашање без емоција и низак степен „избегавања штете“, будући да је понуђена и дефиниција према којој темперамент подразумева ипак и високу емоционалност, бурне реакције и високу дистрактибилност, тј. активно-несталан темперамент. Такође, допринос овог истраживања представља и налаз који упућује на то да су полне разлике значајне када се посматра индиректна агресивност, и то у прилог дечака узраста од седам година, иако је ово облик агресивности који се превасходно приписује девојчицама. Могуће је да је друштвени систем промоцијом и честим називањем индиректне агресивности „женском“ агресивношћу допринео уверењу да девојчице у већој мери користе ове облике агресивности. Стога би у будућим истраживања требало разматрати какав је развојни тренд у нашој популацији и када се јављају полне разлике у вези са агресивношћу.

Коришћена литература

- Archer, J. (2004). Sex differences in aggression in real world settings: A meta analytic review. *Review of General Psychology*, Vol. 8, 291–322. DOI:10.1037/1089-2680.8.4.291
- Atkins, M. S., Pelham, W. E. & Licht, M. H. (1989). The differential validity of teacher ratings of inattention/overactivity and aggression. *Journal of Abnormal Child Psychology*, Vol. 17, No. 4, 423–435.
- Barlett, C. & Coyne, S. M. (2014). A meta analysis of sex differences in cyber bullying behavior: The moderating role of age. *Aggressive Behavior*, Vol. 40, 474–488.
- Bates, J. E. (1987). Temperament in infancy. In J. D. Osofsky (Ed.), *Handbook of infant development*, 2nd Edition (pp. 1101–1149). New York: Wiley.
- Berdan, L., Keane, S. & Calkins, S. (2008). Temperament and externalizing behavior: Social preference and perceived acceptance as protective factors. *Developmental Psychology*, Vol. 44, 957–968. DOI: 10.1037/0012-1649.44.4.957
- Björkqvist, K., Lagerspetz K. & Kaukiainen A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, Vol. 18, 117–127.
- Cairns, R. B., Cairns, B. D., Neckerman, H. J., Ferguson, L. L. & Gariepy, J. L. (1989). Growth and aggression: I Childhood to early adolescence. *Developmental Psychology*, Vol. 25, 320–330. DOI: 10.1037/0012-1649.25.2.320
- Caspi, A., Henry, B., McGee, R., Moffitt, T. & Silva, P. (1995). Temperamental origins of child and adolescent behavior problems: From age three to age fifteen. *Child Development*, Vol. 66, 55–68.
- Chess, S. & Thomas, A. (1999). *Goodness of fit: Clinical applications from infancy through adult life*. Ann Arbor, MI: Edwards Brothers.
- Coie, J. D. & Dodge, K. A. (1983). Continuities and changes in children's social status: A five-year longitudinal study. *Merrill-Palmer Quarterly*, Vol. 29, 261–282.
- Connor, D. F. (2004). *Aggression and antisocial behavior in children and adolescents: Research and treatment*. New York: The Guilford Press.

- Crick, N. & Grotpeter, J. (1995). Relational aggression, gender and psychological adjustment. *Child development*, Vol. 66, 710–722.
- Deptula, D. P. & Cohen, R. (2004). Aggressive, rejected, and delinquent children and adolescents: A comparison of their friendships. *Aggression and Violent Behavior*, Vol. 9, No. 1, 75–104. DOI:10.1016/S1359-1789(02)00117-9
- Dodge, K. A. & Crick, N. R. (1990). Social information-processing bases of aggressive behavior in children. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 16, No. 1, 8–22.
- Eaton, W. C. & Enns, L. R. (1986). Sex differences in human motor activity level. *Psychological Bulletin*, Vol. 100, 19–28.
- Ehrenreich, S. E., Beron, K. J., Brinkley, D. Y. & Underwood, M. K. (2014). Family predictors of continuity and change in social and physical aggression from ages 9 to 18. *Aggressive Behavior*, Vol. 40, 421–439.
- Epkins, C. C. & Meyers, A. W. (1994). Assessment of childhood depression, anxiety, and aggression: Convergent and discriminant validity of self-, parent-, teacher-, and peer-report measures. *Journal of Personality Assessment*, Vol. 62, No. 2, 364–381.
- Essau, C. & Conradt, J. (2006). *Agresivnost u djece i mladeži*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Feshbach, N. D. (1969). Sex differences in children's modes of aggressive responses toward outsiders. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*, Vol. 15, 249–258.
- Fromm, E. (1989). *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Zagreb: Napred.
- Graziano, W. G., Jensen-Campbell, L. A. & Sullivan-Logan, G. M. (1998). Temperament, activity, and expectations for later personality development. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 74, No. 5, 1266–1277.
- Harre, R. & Lamb, R. (1983). *The encyclopedic dictionary of psychology*. Oxford, England: Basil Blackwell.
- Kingston, L. & Prior, M. (1995). The development of patterns of stable, transient, and school-age onset aggressive behavior in young children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, Vol. 34, No. 3, 348–358.
- Kodžopeljić, J., Smederevac, S. i Čolović, P. (2010). Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, Vol. 3, Br. 4, 289–305. DOI: 159.923.5.072-057.874:316.624
- Krnjajić, S. (1990). *Dečja prijateljstva*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta.
- Lagerspetz, K. M. I. & Bjorkqvist, K. (1994). Indirect aggression in boys and girls. In L. R. Huesmann (Ed.), *Aggressive behavior: Current perspectives* (pp. 131–150). New York: Plenum.
- Lansford, J. L., Skinner, A. T., Sorbring, E., Di Giunta, L., Deater-Deckard, K., Dodge, K. A., Malone, P. S., Oburu, P. et al. (2012). Boys' and girls' relational and physical aggression in nine countries. *Aggressive Behavior*, Vol. 38, 298–308.
- Maccoby, E. E. & Jacklin, C. N. (Eds.) (1974). *The psychology of sex differences* (Vol. 1). Stanford University Press.
- Nedimović, T. (2010). *Vršnjačko nasilje u školama: pojavni oblici, učestalost i faktori rizika* (Doktorska disertacija). Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju. <http://osjovankursula.nasaskola.rs/download/13/Strucni-radovi/>
- Olino, T. M., Durbin, C. E., Klein, D. N., Hayden, E. P. & Dyson, M. W. (2013). Gender differences in young children's temperament traits: Comparisons across observational and parent-report methods. *Journal of Personality*, Vol. 81, No. 2, 119–129.
- Olweus, D. (1999). Sweden. In P. K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano & P. Slee (Eds.), *The nature of school bullying: A cross-national perspective* (pp. 7–27). Florence, KY: Routledge.
- Orpinas, P., Mc Nicholas, C. & Nahapetyan, L. (2014). Gender differences in trajectories of relational aggression perpetration and victimization from middle to high school. *Aggressive Behavior*, 1–12. DOI: 10.1002/AB.21563

- Osterman, K., Lagerspetz, K. M. I., Landau, S. F. & Fraczek, A. (1997). Sex differences in styles of conflict resolution: A developmental and cross-cultural study with data from Finland, Israel, Italy and Poland. In D. P. Fry & K. Björkqvist (Eds), *Cultural variations in conflict resolution: Alternatives to violence* (pp. 185–197). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Owens, L., Shute, R. & Slee, P. (2000). Guess what I just heard! Indirect aggression among teenage girls in Australia. *Aggressive Behavior*, Vol. 26, 67–83.
- Petrović, J. (2007). *Emocionalni temelji socijalne kompetencije*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Rot, N. (2003). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rothbart, M. K. (1986). Longitudinal observation of infant temperament. *Developmental Psychology*, Vol. 22, No. 3, 356–365. DOI:10.1037/0012-1649.22.3.356
- Rothbart, M. K. & Bates, J. E. (2006). Temperament. In W. Damon & R. Lerner (Series Eds.), & N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology*, Vol. 3. Social, emotional, and personality development, 6th Edition (pp. 99–166). New York: Wiley.
- Salmivalli, C., Kaukiainen, A. & Lagerspetz, K. (2000). Aggression and sociometric status among peers: Do gender and type of aggression matter? *Scandinavian Journal of Psychology*, Vol. 41, 17–24.
- Savović, B. (2004). Agresivno ponašanje učenika u školi. *Pedagogija*, Vol. 59, Br. 2, 68–86.
- Tapper, K. & Boulton, M. (2000). Social representations of physical, verbal and indirect aggression in children: Sex and age differences. *Aggressive Behaviour*, Vol. 26, 442–454.
- Tapper, K. & Boulton, M. (2004). Sex differences in levels of physical, verbal, and indirect aggression amongst primary school children and their associations with beliefs about aggression. *Aggressive Behavior*, Vol. 30, 123–145. DOI: 10.1002/ab.20010
- Thomas, A. & Chess, S. (1977). *Temperament and development*. New York: Brunner/Mazel.
- Trbojević, J., Perišić, N. i Petrović, J. (2014). Temperament kao prediktor pozitivnih vršnjačkih odnosa kod dece mlađeg uzrasta. *Nastava i vaspitanje*, Vol. 63, Br. 1, 59–71.
- Wenar, C. & Arbanas, G. (2003). *Razvojna psihopatologija i psihijatrija: od dojenačke dobi do adolescencije*. Zagreb: Naklada Slap.
- Yoleri, S. & Gürsimsek, A. I. (2012). Temperamental characteristics and peer victimization among pre-school children. *International Journal of Global Education*, Vol. 1, No. 1, 54–65.
- Zentner, M. & Bates, J. E. (2008). Child temperament: An integrative review of concepts, research programs, and measures. *European Journal of Developmental Science*, Vol. 2, No. 1/2, 7–37.

Примљено 08.09.2014; прихваћено за штампу 10.03.2015.

ПРИЛОГ 1

Пример процене једне димензије:

Молимо Вас да пажљиво прочитате опис набројаних особина које чине темперамент детета. Ваш задатак је да процените у којој мери дете поседује особину за коју се тражи Ваша процена и да то означите са X на линији лево или десно од броја 5. На скали су, за сваку особину, од 1 до 10 назначени екстреми.

1. *Пажња*

Неистрајно – лако одустаје, посебно када се суочи са ограничењима или када наиђе на потешкоће.

Истрајно – не одустаје лако од започетог, без обзира на препреке и тешкоће.

1. _____ 5. _____ 10.
Неистрајно _____ *Истрајно*

Jovana Trbojević, Nataša Perišić, Milica Lazić and Jelica Petrović
PREDICTING DIRECT AND INDIRECT AGGRESSION BASED ON GENDER
AND TEMPERAMENT IN FIRST-GRADE PRIMARY SCHOOL PUPILS

Abstract

The research explores the role of gender and temperament in explaining direct and indirect aggression in first-grade primary school pupils. It is precisely at this age that some forms of aggression – which have been tolerated previously – become unsuitable in the school context and in peer relations. Due to the complexity of the topic, direct and indirect aggression were taken as relevant forms of aggression. Research participants were 146 first-grade primary school pupils and four class teachers. In order to assess pupils' direct and indirect aggression we constructed the Scale for assessing aggression by the class teacher, and to assess pupils' temperament we used a modified Scale for assessing temperament by the class teacher. Research results have revealed that at this age boys exhibit a higher level of both direct and indirect aggression. In order to determine the predictive value of temperament for pupils' aggression, in addition to gender, the predictive model also included two types of temperament obtained based on factor analysis: active-inconsistent and passive-focused temperament. Direct aggression is best predicted by gender and both types of temperament, with the following dimensions as the most prominent: low adaptability, high level of activity and high distractibility. In the case of indirect aggression, both types of temperament proved to be significant predictors, with the following dimensions as the most prominent: high intensity of reaction and high level of activity. The results of moderation analysis have suggested that only the interaction of gender and active-inconsistent temperament is significant for explaining both types of aggression. The practical and theoretical implications of these findings are discussed further in the text.

Key words: direct aggression, indirect aggression, temperament, gender, primary school age.

Јована Трбојевић, Наташа Перишић, Милица Лазич и Елица Петровић
ПРЕДИКЦИЈА ПРЯМОЈ И КОСВЕННОЈ АГРЕССИВНОСТИ
НА ОСНОВАНИИ ПОЛА И ТЕМПЕРАМЕНТА УЧАЩИХСЯ
ПЕРВОГО КЛАССА НАЧАЛЬНОЈ ШКОЛЫ

Резюме

Цель данной работы – выявить роль темперамента и пола в разьяснении прямой и косвенной агрессивности учащихся первого класса начальной школы. Именно на данном возрасте некоторые формы агрессивности, которые раньше были допустимы, в школьном контексте и в отношениях между сверстниками становятся неприемлемыми. Исходя из сложности темы, в качестве релевантных форм агрессивности исследовались прямая и косвенная агрессивность. В исследовании участвовали 146 учащихся первого класса и четыре учительницы. В целях оценки прямой и косвенной агрессивности учащихся была сконструирована Шкала оценки темперамента глазами учительницы, в то время как в целях оценки темперамента использовалась модифицированная Шкала оценки темперамента глазами учительницы. Результаты исследования показывают, что мальчики на данном возрасте в большей степени проявляют и прямую, и косвенную агрессивность. В целях выявления предиктивного воздействия темперамента на агрессивность учащихся, в предиктивную модель, помимо пола, были включены и два типа темперамента, полученные на основании факторного анализа: активно-непостоянный и пассивно-фокусированный темперамент. Прямую агрессивность больше всего определяют пол и оба типа темперамента, причем больше всего выделяются такие измерения, как низкая адаптивность, высокий уровень активности и высокая distractibility. В случае косвенной агрессивности важными предикторами являются оба типа темперамента, причем больше всего выделяются такие измерения, как высокая интенсивность реагирования и высокий уровень активности. Результаты анализа модерации указывают на то, что только взаимодействие пола и активно-непостоянного темперамента имеют значение для разьяснения обоих видов агрессивности. В заключение работы говорится о практических и теоретических импликациях полученных результатов.

Ключевые слова: прямая агрессивность, косвенная агрессивность, темперамент, пол, младший школьный возраст.